

PERÚ

Ministerio de Cultura

Dirección
Desconcentrada de Cultura
de Cusco

SUB DIRECCIÓN DESCONCENTRADA DE PATRIMONIO CULTURAL Y DEFENSA DEL PATRIMONIO CULTURAL
ÁREA FUNCIONAL DE MUSEOS

Para paipa

Uyaynin

ghawarichikuy

RUMBO AL BICENTENARIO

QHAWARICHIKUY

Ousqu Dirección Desconcentrada de Cultura, Sub Dirección Desconcentrada de Patrimonio Cultural y Defensa del Patrimonio Culturalwan, Área Funcional de Museos nisqawan ima "MEMORIA MILENARIA DE LA PAPA" qillqasqata haywarimusunkichis.

Ousqu Museo Historico Regionalqa museokunamanta yuyayninpi rimayninpi imaqa kay unay watayuq mikhuypa lliwman ch'iqirinanta qhawarispachay mikhuymanta rimarin, maymanta paqarimusqan, muyu patapakunapi qhachunchakuspa kawsasqanmanta (muyupi ruwasqa patapatakuna), pirqasqaman hina tukuspa, mikhuykuna llamk'ana qhawarichinapaq kaqtin.

Museoq tawa ñiqin qhawarichina k'uchuqa ñawpa pirqasqa Moray qhawarinapaq kachkan, ñawpa pirqasqaqa Ousqu regiónpi, Valle Sagrado sutiyasqapi tarikun, kay allpakunaqa runaq kawsayninmanta willakun, ancha munaychataq rikukun. Inkakunaqa, ñawpaqtaq chaypiraq tarpukuqku, rurusqanman hinaña chakrakunapi tarpuqku, patapatankunapis imaymana mikhuykunata ruruchi qku, papata hina.

Papaqa, (*Solanum tuberosum*) kawsaynin yaqa 5000 wata manaraq Cristo paqarimuqtinraq, Perú suyuq urin ayllunkunapi, Bolivia qulla suyuq hananpi, Inka pachamantaraq kaq chanin mikhuypa, ancha allin rurunanpaq, waqaychanapaq, unay pacha kananpaq, yachaykunata paqarichispa chanintapuni mirachirqan, t'aqwirisqankumanta ñawpa yachaykunamanta qhipaq, yachaykunaq k'anchayninman churasqa, qullqakunapi tarikurqan, (Inkakunaq kamachikuyninpi mikhuykuna waqaychana, t'aqana, mana pisipananpaq tupusqa) unun hurqusqa ch'aki mikhuypa (ch'uñu) llaqta runakunapaq waqaychasqa, mikhuykuna pisipaqtinpas mana kaqtinpas mikhunankupaq, Inkaq maqanakunin runakunapaq, ñawpa kawsaymanta t'aqwirispaqa qullqakunata riqsisunman, chaypin imaymana mikhuykunata waqaychaqku, huk mikhuykunaman tukuchisqa mikhuykuna, hinallataq tarikurqan, wañuchikuq maqanakunata, p'achakunata, hampi qurakunata, puriqkunaq mikhunanpaq mikhuykunata ima, purina ñankunapin kay mikhuna waqaychana qullqakunaqa tarikuqku, ñawpa Perú suyu runakunaq papamanta yachayninkunata, ruwayninkunata llank'i t'urupi churaqku, llimp'iyninkupi, t'iktukunapi, llaqllasqakunapi, ancha munaypuni ruwasqakunankupin chanin kasqanta qhawarichiwanchis, kunanqa chay ruwasqanku qhipaqkun Peru suyunchispa kawsayninpa kaqninkuna.

XVI siglo qallarichkaqtin españolkunaga mana chanintaraq quri maskasqankupi, Europaman kay mikhuypa apasqaku, kay ancha atiyuniyuq mikhuypaqa mana yuyayninkuman churakuspa apasqaku, qhipa watakunamanqa chiqaqtapuni *Solanum tuberosum*qa quriman tukupusqa, yachanchismi llaqa willakusqankuman hinaqa yaqa XVI chawpi siglopiqa papaqa Sevilla qhatunakunakunapi ñas qhatukusqaña, Mama quchaq patanpi tiyaq runakunaq mikhunanmanpas utqhayllas haykusqa, chaypachakunataq España Islas Canariaspi papa tarpuyta qallarisqaku, kikin siglo tukukuyupitaq utqhaylla Europa suyukunapi ch'iqirisqa, XX siglopaqqa, papaqa peruanupuni karqan, kunantaq wiphalayuy mikhuypa, tiqsimuyuntinpaq chaninchasqa mikhuypa tukupun, qhatunakuytapas huñurispachay.

Unay pacha imaymana ruwasqakuna, imaymana kawsaykuna pichqa siglomantaqa aswan yapayusqaraq, españolkunaga ñawpantaraq tiqsimuyupi ancha allinpi qhawarispachay karqan, tiqsimuyuntinpa yuyayninpi q'illatahina saqirqan, chakra ruruchinapaq, wasikuna pirqanapaq, yarqhakuna kichaypi ñawpa yuyaykunawan yanapaspa, ichaqa, chuchupakuq yuyayniyuq ñawpa tiqsimuyupapaman llaqta yuyayniyuq willakuykunata tumpasqa, runakunaq map'a kawsaynin paqarichiq, hinallataq lepra aychaq mullphakuspa unquy paqarichiqta hina tanqaykuspa, aswanpas XIX siglupi XX siglupi Europa runakunaq, hinallataq tiqsimuyuntin runakunaq mikhunan kapurqan.

PAPAQA

COMENTARIOS REALESPI

“ **Y** aqa llapan patapatakunan Inkaman Intiman yupaychasqa kananpaq ruwasqa kasqa, paypa ruwachisqan kasqa. [...] ch'aki pachapi chanin mikhunapaq kaq rurukunata, q'umir mikhuykunata tarpuqku, papa, uqa, aña sutiyaşqakunata, chay allpakunata munasqankuman rakinakuqku, llapanmanta kimsa ñiqinman t'aqasqa allpa vasallukunapaq, Intipaq, Inkapaq ima [...] ”

Inka Garcilaso de la Vega. Comentarios Reales de los Inkas [1609]. Cap. I, Lib. V

Papaqa ancha sumaş mikhuna kaspapas ñawpa kawsayninchiswan tinkuchişmi. Imayna tarpusqa kayninmantaşqa Comentarios Reales sutiyaşqa qillqasqapin tariyta atiwaş.

INKA
GARCILASO
DE LA
VEGA

“ **A** lpaş qhapaşyananpaş allpata wanuchaşku, chayşqa llapan Qusqu wayq'upi rikukuş, hinallataş [...] llapan Qullawpipas, pachak pichqa chunkan legua sayaymantaşqa yapayusqapiraş, chiri allpa kaspan mana sara ruruşqchu, papa wachukunapi, wak q'umir mikhuykunapipas uywakunaş wanunta hich'anşku; hukkunamantaşqa chayşi allpata astawan qhapaşyachin ”

Inka Garcilaso de la Vega. Comentarios Reales de los Inkas [1609]. Cap. III, Lib. V

“ **Q** ulla sutiyaşqa llapan provinciapi [...] achka tutakunan qasaman saqinku, watantin qasaqpi [...] ichhuwan pakanku, sumaqlata, allillamanta sarunku, kikin papaq ununpa ch'arwakunanpaq [...] allinta ch'arwarquspaqa, intiq ruphayninman churanku, chaytataq sumaqlata ch'akipuniña kaqtin waqaychakun, chaywanmi papaqa unay pacha waqaychakun, sutintaqmi tikrakun, ch'uñun sutin”.

Inka Garcilaso de la Vega. Comentarios Reales de los Inkas [1609]. Cap. V, Lib. V

Q h i c h w a r u n a k u n a q a p a p a
waqaychanankupaqqa allin yachaykunata
hap'irqanku, chayhinta ch'uñuta hurqurqanku,
papaq ununta hurquspa, chiri punakunapi
qasawan chillunkuchispa.

“ **A** chka qarayuq rurukunan allpaq ukhunpi uywakun, indiokunaq tarpusqan, chayta mikhuspa kawsanku, aswantaqa mana imapas ruruq allpayuq provinciakunapi. Ñawpaqtaqa haqay papa sutiyaşqankun kachkan, chaymi t'antanku; wayk'usqata, thiqtisqata mikhunku, wayk'usqanku mikhunamanpas churaykunku; waqaychanapaq qasaman, rit'iman, intiman churaspa, hukkunapi nisqanchisman hina, ch'uñun sutin”.

Inka Garcilaso de la Vega. Comentarios Reales de los Inkas [1609]. Cap. X, Lib. VI

INKA
GARCILASO
DE LA
VEGA

PAPA

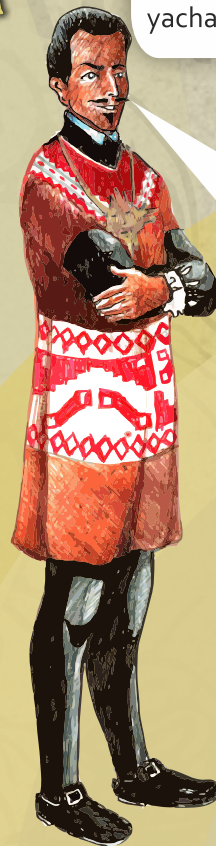
LLAQTA ALLIN KAMACHIKUYPI, SUT'IN WILLAKUYPI

11047

TRAVAXOS PAPAALLAIMITAPA

ÍNKA
GARCILASO
DE LA
VEGA

Garcilaso, ama qunqaychu papaqa inkakunaq ñawpantaraqmi karqan, paykunan papa ruruchinapaq, waqaychanapaq, taqinapaq, wiñay pacha kawsananpaq ima yachaykunata chaninta yacharqanku.

Felipeqa Hinan, y u y a y c h a s q a rimayniykiqa papa tarpuymanta, huk m i k h u y k u n a tarpuymanta ima sut'inta willariwanku.

GVAMÁN
POMA
DE AYALA

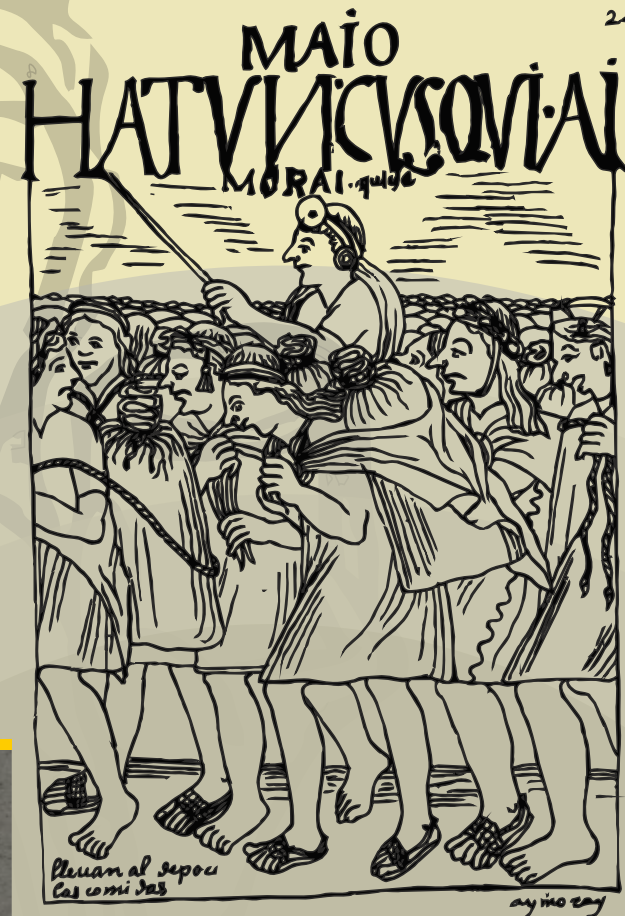

“**L**apa kamachikunayku llaqtakunapi achka mikhuna kananta kamachikuyku, achkata sarata, papata tarpunankupaq [...] watantin mikhunayuq kanankupaq, ayllukunapi sara sapsi, papa tarpunankupaq [...]”

Guamán Poma de Ayala. Nueva Crónica y Buen Gobierno, T- I [1615] 1993. Pag.143

“ **M**ayu aymuray killa. Kay killapiqa [...] sarata kikinpi iskay sarayuq paqariqta tarispapas utaq papatapas, mikhunata pallaspa wasimanpas taqimanpas apay, waqaychanapaq kullunakunapi chaways pirwapi [...]”

Guamán Poma de Ayala. Nueva Crónica y Buen Gobierno, T-I [1615] 1993. Pag.183

“[...] **Q**ulla suyukuna [...] cristiano indiokuna kanku [...] allpaq uywankunayuq, papayuq, ch'uñuyuq, kinuwayuq, uqakunayuq, achkaman miraq indiokunayuq, saramanta, añawikunamanta w a k c h a [...]”

Guamán Poma de Ayala. Nueva Crónica y Buen Gobierno, T-I [1615] 1993. Pag.62

Kay mikhuypa tarpuyninqa tukuy inkaq kamachikunan llaqtakunaman ch'iqirirqan, aymurayninpas mit'akunaman tupachisqa karqan.

GVAMÁN
POMA
DE AYALA

INKA
GARCILASO
DE LA
VEGA

YANA PAPA

Chay sutiyanmi mariva papata riqsikun, hinaña qhatunakunapi "Yana tomasawan" unuchasqa papa hina. Kay papqa hak'ullañan, misk'iniraq, sumaq mikhuy. Imaymana mikhunakunaman churakun: wayk'usqa, thiqtichisqa, lawa q'apisqa. Papa rellena ruwanapaq ancha allin, allinta paruyan.

Ñawpa runakunaqa kay mikhuytaqa purun papata hinalla pallaqku, chaymantaña unay imaymanata ruwaspaña qhachunchapurqanku.

Perú suyunchis allpapiqa achka imaymanaman rikch'akuq purun papakuna kan.

Q'ILLU PAPA

Manan sinchitaqa t'impuchinachu nitaq t'urpunachu, mana chayqa phatarqapunmi. Llamiyusqaman hinaqa, hak'un, papamanta thaka lawa ruwanapaq allin, wark'usqaqa sarsawan mikhukun, urnuman aluminio rap'iwan k'uyusqata churakun; utaq riqsisqanchis causa limeña mikhunapipas m i k h u k u l l a n t a q .

KANCHAN PAPA

yuraq papamantaqa aswan achka qullqimanmi qhatukun, ichaqa aswan sumaqtaq hak'utaq. Lucro, wathiya ruwanapaq ancha allin, papa rellena ruwanapaq ancha allin, Perú suyupi .

PERRÍCHOLÍ PAPA

Yuraq papamanmi rikch'akun, chay yuraq papa hinan misk'i, unusapa, chayraykun thiqtichinapaq ancha allin. T'iqwasqapas manan yanayanchu, chay papatan huk mikhuykuna paqarichinankupaq industriakuna rantinku.

YANA ÌMILLA PAPA

Achka pipu t'ikayuq yuran, achka kulli t'ikayuqmi, kay papa ruruqa yana kulli llimp'in.

WAYRU PAPA

Liwpa munasqan hak'u papan, chayhina kaspanmi achka sarsayuq mikhunakunaman churanapaq ancha allin. Estofadoman churanapaq allin, mikhunaq thakananpaq. Chaypaqqa, ñawpaq wayk'usqa papata t'iqwaspa mikhunaman churana, wayk'uy tukukunanpaq.

GVAMAÑ
POMA DE AYALA

Manaraq español runakuna chayamuchkaqtinkuqa Perú suyupi ñawpa ayllukuna, llaqtakuna imaqa anchatapuni kay tarpuytapas mikhuynintapas chanincharqanku, chayrayku llank'i t'urumanta ruwasqankunapi, achalakuna ruwasqankupi, huk ruwayninkupi ima papataqa churaqku.

Papa antropomorfa Mochica
(400 d.C)
Museo Larco

Botella Mochica
(1-800 d.C)
Museo Larco

Representación de la papa
Colección privada Galimberti

PERÚ

Ministerio de Cultura

Dirección
Desconcentrada de Cultura
de Cusco

www.culturacusco.gob.pe